

Анета СЕРАФИМОВА

ПРОРОЧКИТЕ СЛОВА ВО МАНАСТИРСКАТА ЦРКВА СВЕТИ НИКОЛА ШИШЕВСКИ

Предмет на нашето истражување е идентификацијата на пророците насликани во наосот и нартексот на црквата Св. Никола Шишевски. Нашите анализи, базирани на расчитување на натписите на двете пророчки групи, покажаа дека сите избрани ликови во куполата на нартексот се содржат и во профетската галерија на сводот во наосот. Компаративните анализи покажаа дека шишевскиот избор на пророци/свитоци, целосно зачуван на јужната страна на сводот во наосот, е идентичен со оној на јужната страна во средниот травеј во црквата Св. Апостоли во Пеќ (1633/34), што е аргумент повеќе во прилог на нашата теза за присуството на истата работилница во создавањето на двата ансамбла. Наедно, приложените анализи ја порекнаа досегашната претпоставка дека во јужниот трансепт на нартексот е насликана темата Пророците Те навестија. Имено, заклучивме дека избраните пророчки цитати не се однесуваат на Богородица, туку тие соодветствуваат на куполниот и поткуполниот аранжман во традиционалната византиска црковна декорација.

Науката за манастирот: анализи и тези

Повестието на Шишевскиот манастир посветен на Св. Никола на древниот и тешко достапен локалитет Нира на Матка, еден од најзначајните во средновековниот скопски културно-уметнички басен, сè уште претставува научна загатка отворена на темите како што се датирањето на градителските фази низ кои поминувала оваа црква од првичниот до финалниот изглед, како и датирањето на првиот насликан слој, зачуван во олтарскиот и еднобродниот дел на црквата. Во поновата литература се појавија две (хипо)тези за градителски-

те активности врз црквата. Според едната теза, протогената градба која имала мали димензии и еднокорабна форма, била надградена во висина и доградена кон запад во форма на збиен впишан крст со осмострана купола на конзоли, слична на Богородичината манастирска црква на Матка (околу 1370),¹ додека според другата, првично бил изграден крстообразниот куполен дел на црквата (околу 1334) којшто потем (до 1380) бил бродно проширен кон исток/олтарот.² И покрај тоа што архитектурата не е предмет на нашиот истражувачки интерес, поплатно нотираме дека, според нашиот теренски увид, нема постар живопис во нартексот од оној создаден во 1630 година и дека конзолите се клучниот конструктивен елемент којшто треба да биде „трасер“ при компаративните анализи. Исто така треба да се има предвид компактоста на ентериерот, која делува како да е однапред обмислена, постигната од здружување на бродниот и куполниот простор со широк и лачно профилиран премин (сл. 1). Сосем е јасно

¹ Продлабочени анализи на архитектурата, на декоративната пластика и на постарото сликарство приложува: А. Василески, „Манастирот Св. Никола Шишевски“, во: Гр. автори, *Матка. Културно наследство*, Скопје 2011, 205-218.

² Развивајќи ја тезата за Скопје како балкански градителски центар по 1330 година, веќе загатната во науката (сп. S. Ćurčić, „The Role of Late Byzantine Thessalonike in Church Architecture in the Balkans“, *DOP*, 57 (2003), 75-75, 80-84), J. Богдановиќ ја одредува репрезентативната царска ктиторија во Скопско, Богородичината црква на манастирот Матејче, како парадигматична за серија црковни градби меѓу кои и за шишевската, в. J. Bogdanović, „Regional Developments in Late Byzantine Architecture and the Question of “Building Schools”. An Overlooked Case of the Fourteenth-Century Churches from the Region of Skopje“, *Balkanoslavica*, LXIX/1-2 (2011), 219, 222, 238, tab. 1, tab. 3, fig. 17, pl. 6.

Сл. 1 Црковен ентериер (з.-и.)

дека напредокот во проучувањето на првата градителска и сликарска фаза, како и на тематиката на постарата декорација,³ директно зависат од

³ Некои истражувачи, следејќи ги податоците од подоцнежниот препис на манастирскиот Поменик, каде што најнапред се споменува кралот Марко (сп. Ѓ. Иванов, *Български старини изъ Македония*, София 1908, 127; Г. Трайчев, *Манастирите въ Македония*, София 1933, 112-113), го датираат постариот живопис во третата четвртина или околу 80-тите години на XIV век: С. Радјојчиќ, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, (го поврзува со работилницата на митрополитот Јован од Зрзе); В. Ј. Ѓурић, „Марков манастир - Охрид“, *ЗЛУ*, 8 (1972), 139-140 (го поврзува со помладата т.н. скопска работилница што творела во Марковиот манастир); Истиот, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1975, 83, заб. 106; З. Расолкоска-Николовска, „Манастирот Зрзе со црквите Преображение и Свети Никола“, *Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија*, кн. 4, Припеп - Скопје 1981, 414 (фреските му ги припишува на зографот Драгослав од Зрзе и ги датира околу 1370); П. Миљковић-Пепек, „О сликарима митрополиту Јовану и јеромонаху Макарију“, во: *L'École de la Morava et sons temps*, Београд 1972, 241 (го поврзува со ателјето од Зрзе, со помладите сликари од Марковиот манастир и со сликарството во Љипљан); S. Gabelić, „Diversity in Fresco Painting of the Mid-Fourteenth Century: The Case of Lesnovo“, во: *The Twilight of Byzantium*, eds. S. Ćurčić & D. Mouriki, Princeton 1991, 191 (фреските ги приклучува на ан-

резултатите на конзерваторско-реставраторските зафати на/во црквата, кои досега воопшто не биле преземани.

Веќе подлого време нашиот научен интерес е насочен кон расветлувањето на програмските и стилските аспекти на ансамблот од 1630 година, кој беше главно одминуван од истражувачите во минатиот век. Компаративните иконографско-тематски аналогии и стилските карактеристики на ова теракотно сликарство со нагласен гафицизам, недвојбено нè насочија кон нартексот на кучевишките Св. Архангели (1630/31)⁴ и, оттаму, кон сидните ансамбли во неколку овчарско-кабларските цркви на подрачјето на Пејската патријаршија.⁵ Во науката, уште пред триесетина години, е констатирана бројна и хетерогена сликарска работилница, чиишто анонимни зографи од кои дел рабо-

тикластицистичките тенденции од втората половина на XIV век и широко ги поврзува со т.н. втор сликар на наосот во Лесново); А. Василески, *нав. дело*, 213-219 (дава најцеловит опис на декорацијата и ја поврзува со т.н. монашки пристап/стил потенциран во времето на исихазмот).

⁴ А. Серафимова, *Кучевишки манастир Свети Архангели*, Скопје 2005, 291-293.

⁵ Истата, „Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница од 30-тите години на 17 век“, *Културно наследство*, 24-25/1997-98 (1999), 47-73.

теле под покровителство и на патријархот Пајсије Јањевац (1614-1647), го оставила својот ликовен запис на фреско-ансамблиите во овчарско-кабларскиот регион во четвртата декада на XVII век.⁶

И покрај програмската разноликост помеѓу шишевската црква и кучевишкиот нартекс, сосем е согледлива истоветноста на маченичките физиономии, орнаментот на цоклето и натписните дуктуси. Нашите аргументи во предложената атрибуција се темелат на воочените преземања од тематскиот избор на постарото сликарство во наосот на Кучевишкиот манастир (1591) и нивно реплицирање во редуциран обем, поради потесниот простор во шишевската црква.⁷ Предмет на наша анализа беше и комплексната тематска целина на Чудата и поуците Христови, составена од тринаесет сцени, насликани во шишевскиот нартекс од кои почетните шест се илустрации на неделите по Цветниот триод.⁸ Анализите укажаа на аналогии во иконографијата и во изборот на овие сцени со истоимените циклуси во нартексот на Пекската патријаршија (1565) и во наосот на Кучевишкиот манастир (1591).

Податок којшто посредно ја поткрепува тезата за присуството на иста работилница во шишевскиот и во кучевишкиот манастир, произлегува од пишаните извори поврзани со името на скопскиот митрополит Симеон. Имено, тој (поименично споменат во шишевскиот натпис) имал особена наклонетост и грижлив однос кон Кучевишкиот манастир,⁹ така што не може да се исклучи претпоставката дека можеби посредувал во ангажирањето на истата работилница за изработка на двата ансамбла.

⁶ Најголема заслуга за детектирањето на делата на оваа сликарска група на подрачјето на Србија има: Р. Станић, „Прилог познавању сликарске делатности у Овчарско-кабларским манастирима“, *Зборник радова Народног музеја*, XII (1982), 13-20; Истиот, „Зидно сликарство у околини Студенице“, *Саопштења*, XV (1983), 176-178; Истиот, „Неке историјско-уметничке особености манастира Никоља под Кабларом“, *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 14 (1990), 14-15. На истата дружина се атрибуира и копирањето на Минхенскиот псалтир во Пеќ, на барање на патријархот Пајсије: В. Ј. Ђурић, „Уметност у сенци прошлости“, во: В. Ј. Ђурић, С. Ђирковић, В. Корач, *Пеќка патријаршија*, Београд 1990, 297-298.

⁷ А. Серафимова, „Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница“, 48-51; Истата, *Кучевишки манастир Свети Архангели*, 41-120 (особено, 45-52, 87-97, 103-105).

⁸ А. Серафимова, „Чуда и поуке Христове у Шишевском манастиру Светог Николе (1630.)“, *Саопштења*, XL (2008), 127-148.

⁹ Сп. Ј. Хаџи Васиљевић, *Скопје и негова околина*, Скопје 1930, 450-451.

Сè уште е отворено прашањето за тоа каде се школувале овие сликари, меѓу кои има и рутинирани зографи-занаетчији, но и талентирани мајстори на сликата. Збирните сознанија за тематско-иконографските карактеристики на сите ансамбли во кои работеле овие зографи, укажуваат на традиционалниот пристап што го применувале во осликувањето на црквите. Но, исто така е воочено дека тие вклучувале и обрасци кои не се својствени за сидното сликарство на просторот на Централен Балкан,¹⁰ што сметаме дека нужно не го исклучува нивното словенското потекло.

Нашите последни истражувања, базирани врз анализата на сите старозаветни претстави во наосот и нартексот, особено врз четирите сцени во поткуполните ниши (Трите момчиња во огнената печка, Жртвата и Гостољубието на Аврам и Седумтемина заспани момчиња од Ефес) протолкувани како Богородичини алегии, укажаа на тоа дека во нартексот на црквата е осмислена мариолошка идејна целина заедно со сцената Лествицата на Јаков, со испишаниот текст од песната Достојно ест во Богородичиниот медалјон и со сцената Успение.¹¹ Овој програмски концепт го потенцира симболичното присуство на Богородица во нартексот и се вклопува во геоморфолошката символика на топонимот Матка како женски принцип, област и инаку позната во науката по култните женски локалитети, како што се Богородица/Артемида, св. Петка и св. Недела.¹²

Манастирска хроника: натписи и записи

Иако најстарото прецизно споменување на манастирот датира од 1567/68 година кога, во пописен дефтер, било евидентирано оданочувањето на манастирот за производство на вино,¹³ сепак најста-

¹⁰ Пред сè мислиме на сцената Визијата на св. Евстатиј Плакида во Св. Никола Шишевски, потоа на сцената Св. Сисоје над гробот на Александар Велики и на 11. икос во Никоље, на спецификите во Страшниот суд, Чудото во Дохијар, како и во Лозата Есеева, сите насликани во кучевишкиот нартекс: А. Серафимова, „Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница“, 54-58; Истата, *Кучевишкиот манастир*, 281, 285-289.

¹¹ Истата, „The Old Testament Wall Paintings in the Šiševo Monastery of St. Nicholas (1630)“, *Scripta & e-Scripta. The Journal of Interdisciplinary Mediaeval Studies*, Vol. 10-11, eds. M. Dimitrova & E. Moussakova (2012), 361-391.

¹² Оваа теза е пласирана уште во нашите постари истражувања: Истата, „Чуда и поуке Христове“, 127-128 (со литература).

¹³ *Турски документи за историјата на македонскиот народ*, том IV, кн. 1 (уредник: М. Соколовски), Скопје 1984, 175.

риот сигурен извор за историјата на црквата е ктиторскиот натпис, калиграфски испишан под лунетата со претстава на патронот, на источниот сид во куполниот нартекс.¹⁴ Овој текст прецизно известува дека црквата била сликана помеѓу 15 април и 25 јуни 1630 година со ктиторско залагање на кождарот Калогјан, кога скопски митрополит бил Симеон, а за време на манастирскиот игумен Јаков и јеромонахот по име Јон.¹⁵ Интересно е тоа што над западниот влез во нартексот има празно поле предвидено за натпис, но се чини дека тесната врамена површина не одговарала на должината на текстот, а можеби и позицијата била оценета како помалку впечатлива од онаа каде што била испишана ктиторската белешка.

Збирните сознанија укажуваат дека манастирот бил особено активен од обновата во 1630 година до четвртата декада на XVIII век.¹⁶ Според првите натписи и записи од XVII век е очигледна особено грижа на игуменот Јаков. Неговото име било споменато на иконостасниот крст од 1645 година, кој бил опожарен во непознато време.¹⁷ Името на овој игумен е испишано и во манастирскиот минеј,¹⁸ а можеби е поврзано и со нарачката на царските двери кои пред Втората светска војна биле однесени во Црковниот музеј во Белград.¹⁹ Особено важен извор кој зборува за високиот статус на манастирот во раниот XVIII век е записот од 1 мај 1733 година кој бележи дека Шишевскиот манастир бил посетен од највисока црковна делегација предводена од пеќскиот патријарх Арсениј IV Јовановиќ Шакабенда, придружен од скопскиот митрополит Кирил.²⁰ Последниот игумен, нотиран во записите, е Венјамин којшто бил манастирски старешина во 1847 година.²¹ Последната белешка, пак, датира од крајот на XIX век кога е евидентирано дека манастирот е „жално запустен“.²²

¹⁴ Сп. Љ. Сојановиќ, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд 1902, бр. 1211.

¹⁵ Калк на натписот и корекции во читањето на истиот в. кај: А. Серафимова, „Чуда и поуке Христове“, 128-129.

¹⁶ За историографијата и историјата на манастирот, в. Исто, 127-131 (особено: заб. 4-37).

¹⁷ Љ. Сојановиќ, *Стари српски записи и натписи*, књ. 4, фототипска издања: књ. 10, Београд 1986, бр. 6823 (1396).

¹⁸ Исто, бр. 6802.

¹⁹ Рад. Љубинковиќ, *Српски црквени споменици у клисури реке Треске*, Скопје 1940, 34; М. Ћоровиќ-Љубинковиќ, *Средњевековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 124 (Таб. LXXVIII).

²⁰ Љ. Стојановиќ, *Стари српски записи и натписи*, књ. 5, Сремски Карловци 1925, бр. 7690-7691.

²¹ Исто, књ. 2, фототипска издања: књ. 5, Београд 1983, бр. 4139.

²² М. В. Веселиновиќ, *Бигорски и Шишевски поменици*, Споменик СКА X, Београд 1891, 70.

Кон темата: методолошки напомени

Програмските содржини на куполниот и поткуполниот простор кои целосно одговараат на централен куполан аранжман, како и позиционираноста на Успението на западниот сид во нартексот, наложуваат следење на хиерархијата на просторот и методолошка постапка според која првично е анализирана пророчката селекција во куполниот дел, а потем онаа во еднобродниот простор на црквата. Наедно напоменуваме дека цитирањето на натписите е во согласност со епиграфските стандарди вообичаени во истовидните научни истражувања.²³

Пророците во нартексот

Декорацијата во куполата (сл. 2) е целосно втемелена на програмските стандарди за централната купола воспоставени во раниот XIV век.²⁴ Теметските содржини во куполата ги сочинуваат: Христос Пантократор и Небеската литургија во калотата,²⁵ пророците со свитоци во тамбурот,

²³ Стандардите според кои се испишани натписите се: < - букви и зборови кои се изоставени при пишување; () - букви од зборовите испишани со лигатура; [] - букви или зборови за кои се претпоставува дека се напишани, а се оштетени во тој дел од натписот или со сигурност се дел од цитатот, којшто понекогаш може и да не биде испишан; (Sic!) на крајот на натписот означува грешки (додадени букви) во натписот.

²⁴ И покрај поновите научни студии за куполната декорација во времето на Палеолозите (особено в. Т. Паламас-Торакис, *Ο διακόσμος του τρούλου των ναών της παλαιολογείας περιόδου στην Βαλκανική Χερσόνησο (1261-1453)*, Διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 1992, passim) и понатаму основна литература на оваа тема е: S. Dufrenne, „Les programmes iconographiques des coupoles dans les églises du monde byzantin et postbyzantin“, *L'information de l'histoire de l'art*, 5, Paris 1965, 185-199 (особено: 191-198).

²⁵ Во сферната зона околу Пантократорот која е оштетена во североисточниот дел, симболично се одвива Небеската литургија во која учествуваат 12 ангели облечени како ѓакони и свештеници со литургиски предмети во рацете. Дури четворица ангели-јереи го носат антиминосот со мртвиот Христос, а целиот ангелски вход е еднонаочно усмерен кон чесната трпеза на исток покрај која стои еден серафим. За симболиката на Небеската литургија како „клиширан образец“ на земната богослужба и за нејзината најстара зачувана куполна презентација во Олимпиотиса во Еласон, в. Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 217-225; V. J. Djurić, „Les étapes stylistiques

Сл. 2 Купола, нартекс

евангелистите на пандантифите,²⁶ неракотворените Христови образи и допојасјата на архангелскиот пар насликани меѓу нив.²⁷

Тамбурот го исполнуваат осуммина пророци кои, освен Данило, се облечени во хитони и химатиони и имаат профетски став на рацете. Пророците се групирани по двајца во меѓупросторот на четирите прозорци. Парот којшто е поставен кон исток, над светата Риза, нема јасно читливи нат-

de la peinture byzantine vers 1300. Constantinople, Thessalonique, Serbie”, *Βυζαντινή Μακεδονία 324-1430* (Διεθν. & συμπόσιο, Окт. 1992), 73–78 (за датацијата меѓу 1296-1304: 75-76).

²⁶ Евангелистите се насликани со своите симболи кои се подаваат од сегментирано небо. Единствено св. Јован Богослов, вообичаено насликан во патмоската пештера со чтецот Прохор, е придружен од божјото вдохновение во ангелско обличје. Меѓу евангелистите само Лука држи отворена книга со оштетен текст од кој се чита: ΠΟΝΕΤΕ ... ΕΩ... ...ΙΑ (Лк. 1 : 1). Овој текст соодветствува на препораките во старите зографски прирачници: М. Медић, *Стари сликарски приручници*, II, Београд 2002, 171, 506.

²⁷ Читлив е натписот само над св. Риза: ΙC CTIC OBPXC XC.

писи. Крај главата на левата фигура се назира името Језекиил (Ε... Η...). На неговиот свиток е испишан текстот: [Β]ΙΝΙΑ ΜΝΕ ΓΥΚΑ ΓΝΑΝ ΒΙΣΕΔΤ ΜC. Во прирачниците и во практиката/спомениците доминираат два цитата на пророкот Језекиил, за Визијата на сувите коски (37: 1) и онаа за затворената врата (44: 2).²⁸ Спомнувањето на зборот *рака* во овој претметнато испишан текст се чини индикативно за одгатнување на цитатот (Јез. 2: 9) којшто се чита на Велисреда како дел од литургиите на Страсната седмица.²⁹ Воседниот пророк има сосема уништена легенда, а во рацете има свиток на кој пишува: CЪ БЪ НАШЪ Н НЕВМЕТCЕННЪ. Според почетните зборови на извадокот може да се претпостави дека се работи за претставата на Еремиј којшто, според компаративните научни сознанија, говори текстови со варирачка содржина која е често компилирана.³⁰ Оттука, служејќи се едновременно со компаративните анализи и со приопштените прирачници, сметаме дека на свитокот на пророкот Еремиј во шишевската купола е испишан цитат кој потекнува од Книгата на Варух (3: 35),³¹ следбеник/тајник на пророкот Еремиј.

Овој текст е дел од литургиските читања предвидени за празникот на Христовото раѓање.³² На-

²⁸ Опширно и компаративно кај: Ј. Поповић, „Фигуре пророка у куполи Богородице Одигитрије у Пећи. Идентификација и тумачење текстова“, во: *Архиетископ Данило II и негово доба*, Београд 1991, 451-452.

²⁹ Цитатот е евидентиран како многу редок придружен текст на пророкот Језекиил во монументалното сликарство, сп. Lj. D. Popovich, “Compositional and Theological Concepts in Four Prophet Cycles in Churches Selected from the Period of King Milutin (1282-1321)”, *Cyrrillomethodianum*, VIII-IX, Thessalonique 1984-85, 286-287; Истата, „Фигуре пророка“, 451-452.

³⁰ Сп. Исто, 453-454; Истата, “Prophets Carrying Texts by Other Authors in Byzantine Painting: Mistakes or Intentional Substitutions?”, *ЗРВИ*, XLIV (2007), 234, 239, 243-244.

³¹ Меѓу бројните нотирани, најстариот познат пример на кој пророкот Еремиј говори текст од Книгата на Варух датира од крајот на IX век и се наоѓал на незачувааниот мозаик во Аја Софија, сп. Исто, 234-235.

³² Цитатот е посочен во Книгата на попот Данило попозната како Втор ерусалимски ракопис, сп. М. Медић, *нав. дело*, 309.

а

б

с

д

Сл. 3 Пророци во куполата, нартекс: а) Авакум; б) Јона; с) Захариј Помладиот; д) Јоил

редниот профетски пар во тамбурот, насочен кон јужната страна, го чинат Авакум и Јона. И покрај несочуваните персонални легенди, нивната идентификација не е спорна поради точно испишаните натписи на нивните свитоци и формалните белези на фигурите. Момот Авакум (сл. 3. а) насликан со показалецот на десницата вперен кон увото, држу свиток на кој пишува: ГН ХСЛВШАХЪ СЛХЪ ТВОИ И Х<Б>ОЮНХО С<Е> (sic!) (Ав. 3: 2). Во ермините овој цитат се препорачува за претставите на пророкот во куполата и покрај Распетието.³³ Прокелавиот седокос Јона (сл. 3. б) го говори текстот: ВЪЗПІХЪ ВЪ ПЕЧАЛН МОЕМЪ КЪ ГЪ СЪХЪ МОЕМОУ (Јон. 2: 3).³⁴ Овој текст, пофалба на спасителската улога на Бога, едновременно претставува и евокација на Христовата победа на адот/смртта за која се беседи на Велисабота, во богослужбата која го комеморира Христовото положување во гробот.³⁵ На северната страна на тамбурот се здружени во пар пророците Захариј Помладиот (ЗХАХРІЯ) и Данило. Обајцата се насликани млади и краснолики со свитоци во рацете. На оној на Захариј (сл. 3. с) е испишана одломка од Откровението: ВН<Д>ЕХЪ СЪРЪПЪ ЛЪТХ<ЩН> СЪ Н(Е)Б(Е)СЪ ЖНЮЩНМ (Откр. 14: 14-16). Во тешко читливиот текст на свитокот на Данило е неспорен единствено почетокот ВН... ДЩ, кој упатува на Визијата на Данило на Бога постар од деновите: ВНДЕХЪ ДОНДЕЖЕ ПРЕСТОЛН ПОСТАВНШАСЯ ВЪТХІН ДЕНЬМН СЕДЕ (Дан. 7: 9). Овој цитат во ермините се препорачува за куполните презентации на Данило како алузија на Второто Христово пришествие.³⁶ Последниот пророчки пар поставен меѓу западните прозорци во тамбурот го чинат Наум (ПРОРОКЪ НАХМ) и пророкот Јоил. Иако читливо напишана, содржината на Наумовиот свиток е наместа неразговорна: НЕХБОНС ДО ХМЕНИЕМЪ СЪДІННМЪ БУДН. Сепак, со сигурност сметаме дека се работи за модифициран текст, фрагмент од авторската беседа (Ну. 1: 6),³⁷ истата која е испишана и на неговата полуфигура во наосниот фрриз. Пророкот Јоил (сл. 3. д), без зачуван персонален натпис, носи свиток со препознатлив авторски текст: НЗЛЕЮ ѿ Д<У>ХА МОЕГО НА ВАСЯКХ ПЛЪТЬ (Јл. 2: 28).

³³ Сп. Исто, 315, 357, 536.

³⁴ Во ермините е приложен цитатот за овој пророк, којшто во својата изворна форма гласи: ВОЗОННХЪ ВЪ СКОГБН МОЕМЪ КЪ ГОСПОДЪ БОГЪ МОЕМЪ, сп. Исто, 315, 359 (особено) 536.

³⁵ Сп. Л. Мирковић, *Хеортологија или историјски развитак и богослужење празника православне источне цркве*, Београд 1961, 169-171. За литургискиот карактер на свитокот на овој пророк, в. М. Марковић, „Програм живописа у куполи“, во: *Зидно сликарство манастира Дечана*, Београд 1995, 102-103.

³⁶ М. Медић, *нав. дело*, 351, 438.

³⁷ Сп. Исто, 169, 311.

Сл. 4 Богородица, пророците Арон и Мојсеј, нартекс, јужен трансепт

Сл. 5 Пророците Захариј и Исаиј, нартекс, јужен трансепт

Цитатите на свитоците на куполните пророци се идејно разнообразни и не можат да се подведат под конкретен заеднички именител. Само текстовите на Језекиил и соседните Еремиј и Јона, поставени на источен дел на тамбурот, имаат литургиска символика. Имено, цитатите на нивните свитоци се читаат на богослужбите на Страсната седмица (Езекиил и Јона) и на Божик (Еремиј/Варух). Во тесниот свод на јужниот дел од трансептот во нартексот се насликани четири пророчки бисти кои држат испишани свитоци во рацете, а тројца од нив носат символ на мудроста на главите со што се означени како источни маг(ус)и. Во темето на сводот е полуфигурата на Богородица Оранта, чијшто медалјон е придржуван од двајца ангели облечени во свечени далматики. Во нејзината кружна рамка е впишан почетниот текст на песната *Достојно ест*: ДОСТОИНО (ЄСН) ІКО ВІСТІНУ Б<ЛІ>ЖІ<ТІ>Є МІТІЄ БОГОРОДІЦЕ ПРНІСНОБЛАЖЕНОЮ Н ПРЪНЕПОРОЧНОЮ Н [МТЪ БІА· НА]ШЕГО ЧЪСНЕНШОЮ ХЕРОВІНМЪ.³⁸ На источниот дел од сводот (сл. 4) е претставен стариот пророк Арон (ПРОРОКЪ АРОН),

кој во едната рака држи рог со елеј,³⁹ а во другата има свиток на кој е испишан текстот: ПРНДЪТЕ ВЪЗ НДЕМЪ НІНОРЪ ГЊЮ. Како Богородичин навестител, пророкот Арон вообичаено се претставува во одежда на старозаветен првосвештеник со златна стомна (στάμνος) и процветан жезол (ράβδος) во рацете, а неговиот свиток е текстуално сведоштво за праобразот на Богородица чијашто тајна/символика е чувана во Мојсеевата скинија (2 Мојс. 16: 33; 4 Мојс. 17). Но, во шишевскиот нартекс Арон носи свиток со текст којшто не се содржи во приопштените зографски прирачници.⁴⁰

Под Арон е насликан неговиот брат, пророкот Мојсеј (ПРОРОКЪ МОИСІ) кој, во согласност со византиската сликовна традиција, има средовечен лик со костенлива коса и брада. На неговиот свиток пишува: ХЪРНТЕ ЖНКОТЬ ВЪШІ ВНСЕ (sic!). Овој цитат не соодветствува на упатствата во ерминиите за Мојсеевата предвестувачка визија на Богородица како незапалива грмушка.⁴¹ Неговата содржина е всушност цитат од предупредувањето искажано во Петтата книга Мојсеева кое парафразиранио гласи: Ќе увидите како животот пред очи ви виси (Повторени закони, 28: 66). Во зографските прирачници овој цитат е посочен како предвестувачки за Страдалните случувања, особено за Распетието,⁴² сцена која во шишевската црква е насликана токму наспроти пророкот Мојсеј кон која тој го усмерува показалецот.

На западниот дел од сводот (сл. 5) е насликан стариот пророк Захариј (ПРОРОКЪ ЗАХАРИЈА) кој ја говори испишаната порака: СІЛЕНЪ ГЪ БЪМОН ІКЕ ПОСЕТІ Н (Лк. 1: 68). Се работи за цитат од благодарноста на Захариј упатена кон Бога за раѓањето на неговиот син - Христовиот преттеча и крстител - св. Јован. Цитатот е преземен од првата глава на Евангелието по Лука. Полуфигурата на пророкот Захариј е усмерена кон овој евангелист насликан наспроти, на северозападниот пандантиф. На книгата, пак, поставена пред Лука е испишан почетокот на првата глава од неговото евангелие.⁴³

Под него е насликан долгобрадиот белокош пророк Исаиј (ПРОРОКЪ ІСАІЈА) на чијшто свиток пи-

³⁸ Сп. *Божествената литургија на светиот отец наш Јован Златоуст*, Битола 1995, 17-18.

³⁹ Рогот со елејот е вообичаен атрибут на пророкот - судија и свештеник Самуил, кој ги помазал првите двајца цареви на (старо)библискиот Израил, сп. Сам. 16: 1-13.

⁴⁰ Сп. G. Engberg, "Aaron and his Sons. A Prefiguration of the Virgin?", *DOP*, 21 (1967), 270-271; Ντ. Μουρίκη, "Αι βιβλικάι προεικονίσεις της Παναγίας εις τον τρούλλον της Περιβλέπτου του Μυστρά", *ΔΧΑΕ*, T.25 (1971), 224-226.

⁴¹ Сп. М. Медић, *нав. дело*, 331, 442.

⁴² Сп. Исто, 315.

⁴³ В. погоре заб. 26.

Сл. 6 Пророците Јесекил и Исаиј, наос, свод

шува: *ΣΕ ΔΕῖΑ ΒΥ ΤΡΕΒΕ ΠΡΙΝΜΕΤΥ [Н РОДНТΥ СЊА Н НАРЕКУТΥ НМН ΕΜΧ ΕΜΑΝΥΝΙΛ]* (Ис. 7: 14). Во зографските прирачници овој цитат е препорачан за претставата на пророкот Исаиј насликан крај Благовештението.⁴⁴

Поставката на пророцити во јужниот свод, надвишени со претставата на Богородица, ги насочила истражувачите на претпоставката дека се работи за илустрација на темата Пророците те наговестија. Познато е дека иконографската концепција на темата Пророците те наговестија има дефинирана структура изразена преку содржината на пророчките цитати, кои се префигуративни за Богородица.⁴⁵ Меѓутоа, во шишевскиот трансепт во нартексот се работи за цитати кои се наменети за пророците во куполниот и поткуполниот простор за кои, произлезено од нашите анализи, може да се каже дека немаат интегрален идеен именител. На спротивниот северен свод во нартексот е илустриран Сонот на Јаков на набеските скалила, сцена која има маријанска символика (1 Мој. 28: 10-15). На Скалилата се претставени тројца ангели кои од запад се искачуваат кон медалјонот на Богородица поставен во темето и уште тројца ангели кои (кон исток) се симнуваат кон фигурата на заспаниот старозаветен патријарх и пророк Јаков.

Допојасната претставата на Богородица Оранта има исто обличје и димензии како и онаа, поставена на спротивниот јужен свод.⁴⁶ Оваа важна старозаветна случка е најстарата префигурација на мајката Божја во Стариот Завет која во шишевскиот нартекс, како една од визуелизираните Богородичини алегии, претставува дел од обмислена мариолошка идејна целина.⁴⁷ Карактеристичната местоположба на шишевските Скалила, насликани долж сводната површина, се забележува во повеќе поствизантиски цркви и ја отсликува нејзината основна символика како мост којшто ги поврзува двата краја на реалноста, онаа небеската/метафизичката со земната т.е. со физичката.⁴⁸

⁴⁶ За слоевитата символика на Орантата опширно пишува: М. Татић-Ђурић, „Врата Слова. Ка лику и значењу Влахернитисе“, *ЗЛУ*, 8 (1972), 63-85 (особено: 77-78, 84-85).

⁴⁷ А. Serafimova, „The Old Testament Wall Paintings“, 368-369 (со литература). Supra: заб. 11.

⁴⁸ Сп. С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557-1614*, Нови Сад 1965, 170 (Успение-Смедерево), 185 (Петковица); А. Серафимова, *Кучевишкиот манастир*, 103-106 (со литература и примери); М. Милошевић - О. Милановић, „Црква Св. Николе у манастиру Ново Хопово“, *Рад Војвођанских музеја*, 4 (1955), 264; А. Тоѓрта, *Οι ναοί του Αγίου Νικολάου στη Βίτσα και του Αγίου Μηνά στο Μονοδέντρι*, Αθήνα 1991, 184 (Палатиција), 203 (Дриовуно); Ј. Николкиќ-Новаковиќ, *Живописот во црквата Св. Атанасиј Александриски во Журче*, Скопје 2003, 66.

⁴⁴ Сп. М. Медић, *нав. дело*, 199, 568.

⁴⁵ Сп. В. Милановић, „Пророци су те наговетили у Пећи“, во: *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 409-423.

Сл. 7 Пророците Агеј и Захариј Помладиот, наос, свод

Пророците во наосот

Профетскиот фриз е насликан во подножјето на сводот со кој полуцилиндрично е надвишен шишевскиот наос. Низата ја сочинуваат 20 полуфигури, распоредени по десетмина на обете подолжни страни. На јужната страна се зачувани сите десетмина кои, според позата, се поставени во парови. На северниот дел се зачувани само првите три фигури (и.-з.) и делумно четвртата, сите свртени кон исток. Сите пророци имаат карактеристичен профетски став и свитоци во левата рака, освен „деснораките“ пророци Данило и Авакум. Од доминантната облека - хитонот и химатионот, вообичаено се издвојуваат старозаветните цареви, таткото Давид и синот Соломон, како и вавилонскиот пророк Данило.

Прв на јужниот сид е пророкот Давид (ПРОРОКЪ ДАВІТЬ), вообичаено насликан со круна и царска одежда. На неговиот свиток пишува: ВЪЗНДЕ ЪВЪ ВЪ ВСКЛІСНОВЕН[НЕ] (Пс. 47: 5). Во сликарските прирачници овој цитат е посочен како асоцијативен за Вознесението, чијашто сидна слика во шишевскиот храм е поставена на олтаскиот свод, токму над Давидовата биста.⁴⁹ Покрај полуфигурата на Давид е поставен староликиот Еремиј (ПРОРОКЪ ЕРЕМІА). На неговиот свиток е испишан текстот: СЪ ЪВЪ НАШ... НЕВЪМНЕТСЕН (Вар. 3: 35). Овој цитат е асоцијативен за Раѓањето претставено токму во зоната подолу.⁵⁰ Следниот средовечен про-

рок со подбелена коса и брада е Језекиил (ПРРКЪ ЈЕЗІКЕІА) на чијшто свиток е испишано побожното обраќање: ЪВЪ ІВЪ ПРНДЕТЬ ЪВЪ НАШЕ. Овој цитат претставува завршна одломка на Визијата на Језекиил за затворената врата (44: 10) кој, поради неодреденоста на изреченото, бил редок избор на зографите. Свртен кон Језекиил (сл. 6) е пророкот Исаиј (ПРРКЪ ІСАІА), чијашто старечка физиономија е потенцирана со долгата бела коса и со густата брада и мустаки. Неговата профетска реч е испишана на свитокот: СЕ ДѢА ВЪ ЧРЕВЕ ПРІІМІЕС ГЪ] (Ис. 7: 14). Пасусот се однесува на зачетието и раѓањето на синот Господов од непорочната Дева, а соодветствува на сцените Раѓање и Сретение, насликани во соседството.⁵¹ Следниот пророк со светла коса и полукадрава брада има натпис којшто е сосем нечитлив (ПРРКЪ ..Г..ІА), но според текстот на неговиот свиток ДА ВЪЗГНАДЕТСЕ ДШ[А] со сигурност се работи за претставата на пророкот Агеј (сл. 7). Неговиот цитат е извадок од Првата глава на најкусата пророчка книга во Стариот Завет (Аг. 1: 8). Седмиот пророк на јужната страна на сводот е допојасјето на младоликиот Захариј (ПРОРОКЪ ЗАХАРИА). Текстот што овој пророк го приопштува ВНАД<ХЪ> СЪРП ЛЕТХ[ШН], не е директно преземен од неговите пророштва, туку се толкува како Визија на Захариј Помладиот на летечкиот срп,⁵² спомената во Откровението (14: 14-16). За-

⁴⁹ Сп. Исто, 309, 311.

⁵² Пророкот Захариј, насликан меѓу пророците во средниот травеј во црквата Св. Апостоли во Пеќ, како и во куполата на црквата Св. Пантелејмон во Нерези, освен текстот со идентична содржина, држи и срп, насли-

⁴⁹ Сп. М. Медић, *нав. дело*, 319.

⁵⁰ Сп. Исто, 309.

Сл. 8 Пророкот Соломон, наос, свод

тоа овој пророк го насочува погледот угоре кон сводот на кој се наоѓа фигурата на Старецот на деновите обиколен од символите на евангелистите, што ја потенцира поврзаноста на овој цитат со Второто пришествие (Откровението).⁵³ Пророкот Данило, осмиот во низата кон запад, има зачуван натпис (ПРОРОКЪ ДАНИИЛЪ) и карактеристични формално-типолошки белези: младолик и убав со куса густа коса и фригиска капа, носи туника и префрлена хламида закопчана со аграф. Текстот испишан на неговиот свиток започнува со цитат од неговата книга (Дн. 7: 9), кој во вториот дел има неразговорен испис: ВНАДЪ<ХЪ> ЮКО ДТВРСМ (sic!). Данило е свртен кон младиот и голобрад пророк Авакум којшто има препознатил став на десната рака усмерена кон увото. Текстот на неговиот свиток претставува пророштво за Христовото воскресение: ГН ХСЛЫШАХЪ СЛХЪ ТВОИ (Ав. 3: 2). Пророкот Софониј (ПРОРОКЪ СЪФОНІА), последен во низата на јужната страна, држи свиток со почетокот на својот профетски текст: РАДЪ СЕ ДАЩИ СНСОНА ПРПВЕДЪ (Соф. 3: 14).

На северната страна пророчката низа ја предводи Соломон (ПРОРОКЪ СОЛОМОН) (сл. 8), кој има голобрад и убав лик, вообичаено дополнет со владетелските атрибути. Тој приопштува извадок од текстот за премудроста Божја: ПРЪМЪДРОСТЪ БЖІА (Сол. 9:

кан во десната рака, в. Р. Зарић, „Фреске у средњем травеју цркве светих Апостола у Пећи“, *Саопштења*, XXV (1993), 62; Д. Божиновски, *Поствизантиското сликарство во црквата Свети Пантелејмон во Нерези* (магистерски труд), Скопје 2009, 46.

⁵³ Сп. М. Медиф, *нав. дело*, 319.

Сл. 9 Пророкот Наум, наос, свод

1). Следната полуфигура во фризот е бистата на пророкот Наум (ПРОРОКЪ НАУМ), белокош старец со долга шилеста брада. На неговиот свиток (сл. 9) е испишан извадок од неговото предупредувачко видение: НЕ [Х]БО НЕДОХМЕНІЕМЪ (Ну. 1: 6). Соседниот пророк со нечитлива легенда (ПРОРОКЪ ..Љ..) може со сигурност да се идентификува според авторскиот текст на свитокот: ВЪЗЪТ [Ц]ХЪ ВЪ ПЕЧАЛИ МОЕИ (Јон. 2: 3). Се работи за мудриот Јона, насликан со препознатлива типологија: прокелав сатарец со полукружна куса брада. Четвртиот пророк во северниот фриз е уништен, а неговиот свиток е сосем нечитлив. Малтерот сосе фрескодекорацијата се трајно изгубени на остатокот од сводот на западниот дел од наосот.

Во наосот на Св. Никола Шишевски се избрани пророци со висока популарност и традиционална честота на сликање во монументалниот живопис. Познато е дека причината за символичното присуство на пророците во црковните простори е базирана на текстовите кои се испишани на нивните свитоци. Истражувањата покажуваат дека сосем ретко во византиските и поствизантиските ансамбли, избраните текстуални пораки се вцелени кон промовирање на иста теолошка идеја, а дека многу почесто тие се разнообразни и искомбинирани од избрани пророчки цитати, кои им биле „пону-дени“/запишани на зографите во нивните прирачници,⁵⁴ што се огледа и во шишевската пророчка селекција.

⁵⁴ Искрпна анализа и литература приложува: Љ. Поповић, „Фигуре пророка“, 443-464.

Завршен отчет

Сведувајќи ги нашите анализи на пророчките претстави извлекуваме неколку заклучоци. Имено, сите избрани пророчки ликови во куполата се содржат во профетската галерија на сводот во наосот. Содржината на свитоците на идентификуваните пророци (Јона, Авакум, Јоил и Захариј Помладиот) е идентична со онаа на нивите двојници во наосот. Се добива впечаток дека зографската екипа пристапила паралелно во осликувањето на куполните и на наосните пророци. Оттука, нашата главна смерница и компаративен репер во предложената идентификација на дубиозните куполни пророци/натписи (Еремиј, Данило и Наум), се нивните добро зачувани „двојници“ во наосот. Во оваа смисла единствено отстапување претставува цитатот на свитокот на Језекиил.

Анализата на пророчките свитоци во јужниот свод од трансептот во нартексот, надвишени со претставата на Богородица со испишан почетен цитат од песната Достојно ест во нејзиниот медалјон, ја ревидираат досегашната претпоставка дека се работи за илустрација на темата Пророците те наговестија. Имено, во шишевскиот трансепт во нартексот се насликани пророци со цитати кои се наменети за нивно презентирање во куполниот и поткуполниот простор. Произлезено од нашите анализи, може да се каже дека тие немаат интегрален идеен именител.

Анализите на пророците/свитоците во наосот упатуваат на целосно реплицирање на половината од шишевскиот избор во сводот на средниот травеј во црквата Св. Апостоли во Пеќ (1633/34),⁵⁵ дело на т.н. овчарско-кабларска сликарска работилница. Пеќскиот избор е помалуброен и содр-

жи 18 пророци, од кои сите девет поставени на јужната страна се идентични со оние во Шишево, со исклучок на Језекиил којшто во Пеќ воопшто не е насликан. Сметаме дека ова програмско совпаѓање не е случајно и претставува аргумент повеќе во прилог на тезата за присуството на истата работилница во создавањето на двата ансамбла.⁵⁶ Во науката е нотирано дека уште од времето на византиската Македонска династија (X/XI век) е впечатлива бројноста на пророците кои ги исполнувале куполните и сидните површини, тимпаноните и внатрешноста на лаците. Исто така е забележано дека, генерално гледано, сликарите не посветувале особено внимание на изворноста на цитатите според пророчките книги и на нивната интегрална идејна поврзаност.⁵⁷ Оваа констатација може да се проектира и на изборот на пророчките цитати во сидосликаството по XV век кога преовладуваат бескуполни цркви со сводни надвишувања.⁵⁸

Шишевската пророчка селекција во наосот и во нартексот има свитоци со хетерогена символика. Во овој концепт при изборот на пророците ја препознаваме визуелизацијата на идејата дека секој пророк одделно е дел од општиот темел на којшто почива христоцентричното учење. Сликарска ученост во реализацијата на оваа тематска целина ја препознаваме во обмислените пророчки пози, кои гестикулативно укажување на соодветната случка/сцена која ја прорекнале. Но, карактеристика на сите цитати се бројните грешки и очигледната скромна писменост на нивниот испишувач, секако различен од пишувачот на калиграфскиот ктиторски натпис којшто прв го „пресретнува“ намерникот веќе на влезот во црквата, која ја негувала и очувала византиската традиција низ долгите векови на османлиското политичко владеење.

⁵⁶ А. Серафимова, „Прилог кон проучувањата на една сликарска работилница“, 47-73.

⁵⁷ Lj. D. Popovich, „Prophets Carrying Texts by Other Authors“, 231-232, 242-243.

⁵⁸ Индикативен пример за плуралната идејна концепција на пророчките натписи/пораки е профетскиот фриз во наосот на Сливничкиот манастир, сп. В. Поповска-Коробар, *Сликаството во Сливничкиот манастир Св. Богородица* (докторска дисертација), Скопје 2008, 36-38, 44-45.

⁵⁵ Сп. Р. Зарић, *нав. дело*, 63-67, сл. 1, сл. 5, сл. 9.

Aneta SERAFIMOVA

THE PROPHETIC ANNOUNCEMENTS IN THE ŠIŠEVO MONASTERY CHURCH OF ST. NICHOLAS

Summary

Our analysis of the prophetic individual representations arrives at several important conclusions. All the selected prophetic characters in the narthex dome are presented in a gallery of prophets in the nave vault. The contents of scrolls belonging to the identified prophets (Jonah, Habakkuk, Joel and Zechariah) are identical to those of their doubles located in the nave. One is left with the impression that the artist/s adopted a parallel approach in painting the prophets in the dome and the nave. Thus, the central indication and comparative point of the proposed identification of the dubious prophets/scrolls located in the dome (Jeremiah, Daniel, Nahum) are their well-preserved equivalents in the nave. The inscription on Ezekiel's scroll is the sole exception in this sense.

The specific positioning of the prophets on the vault in the south transept, surmounted by the representation of the Holy Mother of God, misled previous researchers to the hypothesis that it is an illustration of the theme *The Prophets Announced You*. It is known that the representation of *The Prophets Announced You* has a defined iconographic structure, expressed through the contents of the prophets' citations announcing the Holy Mother of God. However, all of the chosen prophets with their texts depicted on the south part of the narthex transept in Šiševo are recommended by the painters' manuals for the dome and under-dome church spaces. By analyzing the quotations on their scrolls, a conclusion is reached that the painter(s) did not have a common conceptual denominator when selecting the prophets.

The observation of the nave prophets/scrolls in Šiševo indicates that half of them have been replicated on the vault of the middle bay of the Holy Apostles church in Peć (1633/34), whose fresco-painting was completed by the members of the so-called Ovčar-Kablar painting workshop. The Peć selection contains a smaller number of prophets, eighteen in all; nine of the figures positioned on the south side of the vault, and are identical to their Šiševo counterparts, with the exception of Ezekiel, who is not included in Peć. This is yet another argument in support of the thesis that both ensembles in Šiševo and in Peć were completed by the members of the same atelier.

The large number of prophets depicted on the domes, walls, tympanums and the insides of the arches has been well documented from the Byzantine Macedonian period onwards. Research has shown that painters, in general, did not pay particular attention to the sourcing of citations from the prophetic books, or to their overall conceptual relationships. This statement can also be applied to the selection of citations from the prophets in the wall-painting after the fifteenth century, during the dominance of domeless churches with barrel vaults.

The prophets selected in the Šiševo nave and the narthex also hold texts with heterogeneous symbolic meanings. This conceptual approach highlights the idea that every single prophet is part of the general foundation of christocentric teaching.

